

A kultúra és a nevelés kérdése a társadalomban: Eötvös József, az altruista centralista

Eötvös József életútjában a politikai, az írói, a jogászi és a nevelői szerep szimbiózist alkotott. A társadalomtudományok kedvelt kifejezésével Eötvöst „homo politicus”-nak nevezhetjük. Tehetjük ezt azért is, mert elvbarátaival, a centralistákkal együtt az 1840-es években liberális alapállásból, de az ellenzék sorai között sui generis módon nyúltak a kor égető társadalmi problémáihoz. Szocializációs csatornaként tekintettek a Gutenberg-galaxis adta lehetőségekre, és a politikai kultúrára nevelés eszközeként értelmezték publicisztikai és írói szerepüket. Eötvös A falu jegyzője című művét a kortárs kritikusok ezért nevezték az első nagy magyar irányregénynek. A zsvány/betyár nonkonform életforma bemutatásával az író „görbe tükröt” tudott tartani a társadalom elé.

Bevezető gondolatok

Amennyiben elmélkedni támad kedvünk a társadalom, a politika, a művészet és a nevelés kapcsolatáról, akkor Eötvös József személyében optimális alanyra lehetünk. Életének minden mozdulata és alkotása arra figyelmeztet minket, hogy a társadalom is nevel: intézményeivel, értékrendjével, a magatartásokat irányító mintákkal. Nem feledkezhetünk meg az elit példamutatásáról, amely saját soraiban is éles vitákat eredményezhet. Ennek lehetünk tanúi, amikor Széchenyi és Eötvös polémiáját olvassuk 1841-ben a társadalmi prioritások kérdésében. A gróf jó alkotmányt ajándékozott volna, és a nevelés kérdését nem tartotta korszerű problémának, ezzel szemben a báró a népnevelést a legsürgősebb szükségnek tartotta, a politikai célok elérésének, fundamentumának. Eötvös politikai reformer volt, aki azonban a nevelésnek primer szerepet tulajdonított, ezért volt számunkra különösen izgalmas a kiválasztott mű egy kicsiny szegmensének értelmezése.

Tanulmányunkban a zsványt – mint a társadalomból kiszakítottak és kitaszítottak szubkultúráját – Eötvös József 1845-ben befejezett *A falu jegyzője* című műve alapján mutatjuk be. Vizsgálódásunk politológiai indíttatású, amely arra keresi a választ, hogy a szerző a műben felsorakoztatott zsvány/betyár szereplők közreműködésével mire akarta szocializálni, tanítani és nevelni hallgatóságát. A szerző elképzeléseinek és gondolatainak pontos megértése miatt azonban 1845 előtti munkásságára is tekintettel kell lennünk, ugyanis teóriája állandó jelleggel

változott. Az eötvösi elképzések megértéséhez szükségesnek tartottuk, hogy életéről és a Közép-Európa számára lényeges eseményekről rövid történeti áttekintést adjunk 1845-ig. Ezt dolgozzuk fel a tanulmány első fejezetében. A további részekben a konkrét mű bemutatásával foglalkozunk. A tanulmányt epilógussal fejezzük be.

Történelmi kitekintő

Ennek a fejezetnek nem az a célja, hogy az eötvösi életrajz és az 1813–1845-ig megtörtént események pontról pontra történő leírását adja [1]. Feladatának csak azt tekintettük, hogy *A falu jegyzője* c. mű megértéséhez szükséges lényeges irányvonalakra mutassunk rá, hiszen Eötvös maga jegyzi meg: „*A költészet kedves játékká aljasul, ha különbözik a kor nagy kérdéseitől...*” (Eötvös, 1992: 193).

Az adott történelmi korszak eötvösi ars poeticájának tekinthetjük a Szalay Lászlóról tartott emlékbeszédében elmondottakat: „...*süllyedésünkért nem sorunkat, hanem magunkat kell vádolni, hogy maga a nemzet szállt alábra, s elidegenedve saját hazájában, nem is érdemel mást; ez fáj a magyarnak; s mi őt tette ébreszté, nem a hazafiúi remény, hanem a hazafiúi szegény vala...Az egész korszak törekvéseinek magyarázata ebben fekszik*” (Schlett, 1987: 11).

Báró Eötvös József 1813-ban született Budán, egy aulikus hivatalnok-arisztokrata családban. A budai királyi gimnáziumban szembesült először a családjában megszokott kozmopolita politikai irány és a nemzeti közvélemény közötti különbséggel. Apja, ifj. Eötvös Ignác (és nagyapja is) császárhű politikusként szemben állt a rendi ellenzékkel. Még nevelője, az ős-ellenzéki Pruzsinszky József is predestinálva látta a hazaárulói attitűdöt: „*Bizony ez igaz, még az apád is az, s te is az leszel, hiszen nem is tudsz tisztességesen magyarul beszélni*” (Schlett, 1987: 12). A Martinovics-összeesküvés miatt börtönt szenvedett nevelő azonban penetrálta tanítványának lelkét a liberalizmus eszméjével (Klaniczay, 1982). A liberális eszme összeért a 19. századi nacionalizmussal, amelynek következtében a hazafiság már nem pusztán kurucos Bécs-ellenességet, hanem magyar öntudatot és a társadalom iránti elkötelezettséget is jelentette. A reformkor liberális magyarságát nyelvében, kultúrájában, s nem rendi privilégiumaiban találta meg. A húszas-harmincas évek fordulóján ugyanis változás történt a magyar politikai gondolkodás történetében. Az évszázadokon keresztül a rendi dualizmust jelentő idegen abszolutizmus versus (rendi) natio közötti törésvonalat egy más típusú szembenállás váltotta fel.

Eötvös József egyetemi évei alatt ismerkedett meg Szalay Lászlóval, akinek gondolatai nagy hatást gyakoroltak rá. Itt kell megjegyeznünk, hogy Eötvös barátai – a későbbi centralisták – mind német környezetben nőttek fel és polgárosultak voltak [2]. Ennek ellenére a liberális paradigma megjelenése – Széchenyi István *Hitel* – Eötvös számára kezdetben érthetetlennek bizonyult, mert idő előtt tartotta Széchenyi terveit. Eötvös először Dessewffy Józseffel értett egyet,

aki a *Hitel* által leginkább érintett rendi ellenzék képviselőjében élesen kritizálta Széchenyi művének szemléletét [3]. Széchenyi rendezőelve – amelynek segítségével értelmezni tudta a magyar társadalom minden alrendszerére kiterjedő valóságot – képes volt a tennivalókat kanalizálni és rendszerbe integrálni. Ezáltal a feudális struktúra felbonthatóvá vált. Eötvös nem a reformokat ellenezte, hanem a prioritások kérdésében került szembe Széchenyivel. Számára nem a gazdasági utilitarizmus a legfontosabb, hanem a kultúra. A reformok helyes sorrendje: a patriotizmus erősítése, a polgárok nevelése és a kultúra növelése. Írói tevékenységét is hazafias tettek szánta, mert a műveltség, a nyelv fejlesztésében a nemzet erősítését látta. A filantrópia eszköztárát akarta felhasználni a jószívűség és áldozatkészség felébresztésével. A politika legfőbb eszközeinek a lelkesedést, az áldozatkészséget és az erényességet tartotta.

A politika természetének megértésében Kölcseytől kapott segítséget az 1832–36. évi országgyűlés idején. A közigazgatás rendszeréről először 1833-as aljegyzői kinevezések során szerzett empirikusan ismereteket. A kor szokásának megfelelően 1836-ban nyugati körútra indult [4]. Az út nagy hatást gyakorolt rá, és véglegesen kialakult benne az a meggyőződés, hogy a liberalizmus társadalmi értékeit nemcsak íróként kell képviselnie, hanem a politikában is tevékenyen szerepet kell vállalnia. Az angliai polgárosodást és társadalmi modernizációt tekintette példaértékűnek [5].

Külföldi útjáról hazatérve a politikai életbe való bekapcsolódás lehetőségeit kereste. Két alternatíva kínálkozott számára: vagy kormányhivatalt vállal, vagy a megyei közéletben vesz részt. Eötvös tudatában volt annak, hogy a „haza és haladás” jelszavának követője csak ellenzéki lehet. Az ellenzékiek legfontosabb intézménye a megye volt, ezért többször felszólalt a Sáros megyében fekvő Eperjesen tartott megyegyűlésen. Tanulmányt írt a börtönügyről és belépett a Kaszinóba. Majd a kerületi tábla ülnökévé nevezték ki. Alsótáblai követté azonban annak ellenére sem akart válni, hogy az ellenzék országos erővé kezdett szerveződni.

Eötvös a magyar törvényeknek megfelelően, nagykorúvá válva személyre szóló meghívást kapott az országgyűlés felsőtáblájába. Fő céljának tartotta az egyetemes szabadság és boldogság, valamint az emancipáció és az egyenlőség megteremtését. Politikájának középpontjában a szabadságra született ember áll, amelyet a társadalom átalakító törekvéseinek kiindulópontjává tett. A szabadsághiányt tartotta a nyomor és a zsidók elkülönülése okának. Írországi analógiák segítségével – *Szegénység Írlandban* című tanulmánya 1840-ben jelent meg a Budapesti Szemlében – mutatta be a szegénység alapvető okát, a kettős elnyomást. A duális presszió két pólusán az angol uralmat és a földbirtok monopóliumát látta, és ítéletet mondott az elnyomás felett: „*Hol a földbirtok kevesek által monopolizáltatik, hol a munkát kereső nép általellenében csak egyes nagybirtokosok állnak, hol maga a nép a birtokból vagy legalább annak használásából kizárta-tik: ott csak koldusokat, csak szerencsétlen pórt kereshetünk?*” (Schlett, 1987: 43).

Ezt a helyzetet azért látja veszélyesnek, mert revolúcióhoz vezet, ami újra csak a kibontakozás akadályja lesz.

A '30-as évek végén és a '40-es évek elején született írásaiban egy optimista, fejlődéspárti politikus jelenik meg. Eötvös a Benjamin Constant által leírt utat követte, amely mindent az individuális érdekek szabadságára bízott a hatalom-megosztás princípiumának segítségével (*Constant* 1997). Ennek fényében zajlottak első felszólalásai az országgyűlésen. Pozíciója egyértelműen ellenzéki volt, de a kormánnyal való megegyezést hangsúlyozta. Az 1839–40-es országgyűlésen elfogadták a magyar nyelv hivatali kiterjesztéséről szóló törvényt és az önkéntes örökváltság intézményét.

Kossuth Lajos szerkesztésében 1841-ben megjelent a Magyar Hírlap, amely a liberális táboron belül kirobbantotta az ún. „modor vitát” (*Schlett*, 1999: 167). A vitába Eötvös is bekapcsolódott, és a nyilvános politizálás mellett foglalt állást. Széchenyinek írt levelében kifejtette, hogy a kossuthi mozgósítás helyes, és a közvélemény bekapcsolása a társadalmi vérkeringésbe szükségyszerű. Eötvös támogatta azt az elképzelést, hogy a gyökeres javítás csak tömegnyomással érhető el. A tényleges fejlődés feltételét a nép felszabadításában látta, amely egyben a békés fejlődés garanciája is volt. Eötvös a vitában Kossuth mellé állt, de másokkal össze nem téveszthető irányzatot követett, a „harmadik utat”, amely elkülönítette, majd szembefordította az uralkodó ellenzéki áramlattal.

1841-ben családja anyagi helyzete megrendült, így elszakadt az arisztokráciától, de nem a köznemességhez csatlakozott, hanem a városiasodott intelligencia körében érezte jól magát. Concha Győző mutatott rá, hogy Eötvös családja eredetileg sem a nagybirtokos arisztokráciából származott, hanem a hivatalnokiból, amely szerényebb vagyonánál fogva csak lazább természetű érdekkapcsolatban állt (*Veliky*, 1998). A középnemességtől, amelyből eredetileg kiemelkedett ez a réteg, többé-kevésbé elidegenedett magasabb műveltségével, urbánus életmódjával és külön érdekeivel. A ténylegesen meglévő politikai erőkhöz csak lazán kapcsolódott, mert szemben állt a nemesi kiváltságokkal, s az ősi alkotmányt sem kímélte. A kortársak megrovón centralistáknak (doktrinereknek) nevezték őt és barátait, vagy maliciózan csak a hét bölcsnek [6]. Eötvösök szembekerültek a teljes politikai intézményrendszerrel – a nemesi vármegyével is. Ezt akkor tették, amikor a nemesi liberalizmus reformprogramja a megyékben már komoly ellenállásra talált, ugyanis a kisnemesség a privilégiumsértések ellen lépett fel. Az 1843-ban tartott országgyűlési választások során a liberális ellenzék tapasztalatai megrázóak voltak. A politikai napirendet a nemesség adófizetése uralta. Ennek megfelelően az 1843–44-es dispután a siker a legfontosabb kérdésekben elmaradt [7]. A centralisták ezek után az ország egész politikai struktúrájának átalakítására törekedtek. Nem az önkormányzatiság, hanem a nemesi vármegye ellenfelei lettek. Eötvös és társai így nem középre, hanem a konzervatívok és a nemesi liberalizmus ösztüüzébe kerültek.

Egyre fokozódó népszerűtlenségüket a kor legbefolyásosabb sajtóterméke, a Pesti Hírlap kézbekerítésével sem tudták csökkenteni. Szalay László 1844. július 1-jén vette át a lap szerkesztését, miután Landerer a kormány felszólítására, anyagi jellegű vitára hivatkozva kieroszakolta Kossuth távozását. Az ellenzék vezérei – Batthyány Lajos és Teleki László – rávették a centralistákat, hogy a Pesti Hírlapot bocsássák az egész ellenzék rendelkezésére. Eötvös és Trefort pedig vállalták, hogy nem írnak a lapban, amelyben ezek után nem jelentek meg a megyerendszert támadó cikkek. Igaz, az ellenzék is fokozatosan felvette programjába a centralisták többi releváns programpontját, mint a népképviseleti struktúrát és a kormány felelősségét.

Eötvös ebben a kiélezett társadalmi és politikai miliőben írta meg *A falu jegyzője* című irányregényét [8].

Misericordianus fráter és a municípium

Az előző fejezet akkor érte el a tanulmány írói által szándékolt célt, ha kitűnt belőle a 19. századi liberális ideológia jellemvonása és Eötvös Józsefnek ezekben vetett megkérdőjelezhetetlen hite. Az világossá vált számunkra, hogy *A falu jegyzőjének* írója a feudális rendszer alapviszonyát kívánja megváltoztatni. Témánk szempontjából – a zsványáság kérdése – sem tehetünk mást, mint Eötvössel együttgondolkodva a kriminális kérdés megjelenésének okát is az adott rendszer struktúrái között keressük. Annak érdekében, hogy a zsványáság dilemmáihoz közelebb kerülhessünk, analizálnunk kell a regény alapján a municípiumot, amely törvényeivel és szokásvilágával együtt a regény hőseinek az életteret szolgáltatja. Ezért először a vármegye szerkezetéből adódó antinómiákat vizsgáljuk meg.

A korteskedés kérdése a regényben központi szerepet tölt be, hiszen minden cselvetés és illegalitás a megyei köztisztviselői pozíciók megszerzéséért történik közvetett vagy direkt módon. A zsványok portréi is így kerülnek előtérbe. A nemesi vármegye sokszor nem volt képes gátat vetni a választások idején a felizgatott szenvedélyeknek. A közteherviselés melletti agitáció ellenhatásaként a „nem adózunk” jelszava köré szerveződő „párt” kortesei a regénybeli Taksony megyében is képesek voltak mozgósítani a kisnemesek tömegeit. A küzdelmek nemegyszer véres eseményekbe torkolltak. „*A nemesi tömegek politikai mozgósítása révén relatíve csökkent az »intelligencia« politikai súlya, a racionális érvelést az izgatás váltotta fel*” (Schlett, 1999: 182). I. Ferenc császár 1819. február 16-án rendelte el, hogy a megyei választásokon a nemeseknek személyenként kell voksolniuk. Eötvös a lélekvásárlás eszközének megjelenését és a nemesi tömegek heves reformellenességét ábrázolja. Cáfolni kívánta a vármegyrendszer használhatóságán alapuló koncepciót. A főispán (Marosvölgyi gróf) színrelépésével is bizonyítja, hogy Magyarország nem az az ország, ahol a hatalom legitim

birtokosait az alkotmányos eszmék lelkesítenék. Ezzel Eötvös az aulikus arisztokrácia jellemrajzát is megadta.

A népképviseleti rendszerre alapozott alkotmányos monarchia ideálját Tengelyi Jónás, a falu jegyzője képviseli. Tengelyi a problémák észlelése után erőfeszítéseket tesz a megyerendszer gyengeségeinek korrekciójára, és ezért vesz részt a kampányban az ellenzék oldalán. A korteskedés ellenszereként kíván fellépni, de saját „párttársai” is megszegik ígéretüket. A jegyző felméri, hogy szabadság és rend nélkül ezek a problémák nem orvosolhatóak. Nem csodálkozhatunk, hogy Gyulai Pál a regényt a „demokrácia jajkiáltásának” nevezte (*Veliky*, 1998: 184).

Átsejlik a szövegen Eötvös kifejeződött álláspontja: a két neuralgikus fogalomból következő veszélyt csak a képviseleti rendszer bevezetése változtathatja meg, amelyet tovább afirmálna a szabad községek elvén alapuló önkormányzatiság. A centralisták által megálmódott polgári társadalom alappilléreit, a helyi önkormányzatiságot, valamint a városok alapvető szerepét Alexis de Tocqueville 1835-ben megjelent *A demokrácia Amerikában* című munkájából ismerhette meg. Jól kitűnik a vármegyerendszer hibája, amikor a jegyzőnek kétségbe vonják nemességét, ugyanis választási jogokkal a honoráciorok nem rendelkeztek [9]. A nemesi vármegye átmentethetősége egy Eötvös által áhított polgári társadalomba erősen megkérdőjeleződik. Bódy Pál a regényt ezért tartja a centralista program társadalmi szempontú bemutatásának (*Bódy*, 2004). Levonhatjuk a következtetést: a megyerendszer strukturális okokból alkalmatlan a korteskedés ellenszereinek megtalálására. A táblabírómítosz Zrínyi politikai gondolatai óta épülő falára Eötvös is ráépíti a saját kövét. Az ország igazságszolgáltatási strukturájának szétszakítottságából és a megyei hatóságoknak való politikai kiszolgáltatottságából fakadó nehézségek is kitűnnek. Ez a rendszer a törvényhozást kiszolgáltatta a partikuláris érdekeknek, ezenkívül megakadályozta a végrehajtó hatalom hatékony működését, mert nem biztosította a törvények uralmát.

A hatalmi ágak elválasztásának hiánya a megyében jól kitűnik a bírói és a közigazgatási hatalom fúziójából. Ez a duálunió azonban kizárja a hatékony igazgatás lehetőségét. Bemutatja a bírói hatóság hallatlan lassúságát, és a választások és kinevezések rendszeréből adódó dependenciáját. Megjelenik a bírói szokás vak követésének esete úgy, hogy ellenében világos törvényekre hasztalan hivatkozni. Másfelől minden bírói praktikum hiánya, úgyhogy ugyanazon tárgyban, ugyanazon bíróság is egészen máshogy ítél. A hatásköri összeütközések sem ritkák a bíróságok között. Ezt reprezentálja Völgyesy példája a véstörvénytörvényszékkel szembeni fellépésekor. Némi reménnyel csak az kecsegtet, hogy Nyúzó a mű végére megbuktatják hivatalából (*Eötvös*, 1992).

A nemesség műveletlensége is bemutatásra kerül a regényben. Ebben látja Eötvös a közteherviseléssel való szembehelyezkedés fő okát. A megyében uralkodó közhangulat ebben a kérdésben még a „haladás párt” tagjait is megingatta. „*Aki jogainkat minden ajkú és származású lakosra kiterjesztve meg akarja semmisíteni*

szabadságunkat: az a mi ellenségünk!” (Eötvös, 1992: 92). A nép iskolázottsága még siralmasabb állapotokat tükrözött; a kiváltságos osztály tagjaként ezért kesereghet Berzsenyi a jobbágygyermek hiányos oktatásán. Élesen kidomborodik a regény irányzatos jelentése, amely közéleti cselekvésre ösztönöz, valamint az irodalom arisztotelészi feladata, azaz a gyógyítás.

A hazát érintő súlyos problémák is megjelennek a regényben, amikor a szerző rámutat, hogy a vármegyei keretek alkalmatlanok a haza megvédésére. Karvaly Ágostonnak, a megye várnagyának példáján keresztül prezentálja a hiányosságokat, aki az 1809-es nemesi inszurrekció idején tűnt ki „bátorságával”. Kontrasztként megjelenik az országgyűlések újonc-megszavazásai által a központi hadseregbe kényszerített és ott bátorságával érdemeket szerzett János huszár alakja. A nevelés fontos területként a birodalmi logika a műveletlen, iskolázatlan jobbágylegényekből személyiségük átformálásával ütőképes, fegyelmezett hadsereget alkotott meg. János feladatmegoldó képességét a 21. század fejvadász cégei is elismeréssel nyugtáznák.

Eötvös felhívja a figyelmet a pénztöke növekvő relevanciájára is, amely még a nemesi címerek csillogását is képes felülmúlni. Réty alispán indulatosan figyelmezteti fiát, Ákost, hogy szegény lányt ne vegyen feleségül. A megyei elit életmódjával szembeni kontrasztként a szegények nyomora jelenik meg. A szenvedés ellen a keresztény szeretet parancsa mellett Eötvös pragmatikus okok miatt is fellépett, mert az elégedetlenség felforduláshoz vezet, pedig a közösség békés életét csak az igazságos törvényekkel szabályozott rend biztosíthatja.

Felvetődik az ország nem magyar lakói nemzeti egységbe való olvasztásának dilemmája is. Eötvös a zsidók emancipációjának esélyeit latolgatja. Üveges Jancsi alakjába sűríti a zsidók és a szegények osztályrészét. A honszeretetet csak akkor lehet a zsidóság körében generálni, ha jogokat kapnak. Emellett a hétköznapi kommunikációban is befogadásra és nem gúnyra kell találniuk [10]. A zsidóság elismerése egyenes arányban volt gazdagságukkal. A megoldandó kérdés horizontján feltűnnek más etnikumok is, mint a hazai cigányság, valamint az író által oroszoknak nevezett (valószínűleg ruszin) lakosság is.

A vármegyéék hatáskörébe tartozó büntetés-végrehajtási intézetekben uralkodó áldatlan állapotokat éles kritikával illeti a mű. Eötvös ars poeticája a büntetés céljáról – John Howard, Beccaria és Bentham nézeteit követve – a gonosztevők megjavítása és jóra nevelése lenne. A velencei dózsepalotákkal való analógia segít a megyeházán működő fogházak bemutatásánál. „*Aki átlép tömlőcének küszöbén, erkölcsi halálra ítéltetett*” (Eötvös, 1992: 340). Széchenyi a tömlőcök javítását idő előtti javaslatnak tartotta, ez az álláspont azonban Eötvös számára elfogadhatatlan volt, aki még a büntetés-végrehajtási intézetek útján is nevelni akart. Relevánsnak tartotta ezt két aspektusból is: egyrészt a polgári társadalom biztosításáért, másrészt a velünk született jogok tiszteletéért. Igazán hatékony

metodológiájú nevelés csak Porvár börtönében zajlott – minden rab elsajátíthatta a bűnelkövetés legújabb praktikumát.

Eötvös arra az aspektusra is rámutat, hogy mind a politikai ellenzék hívei, mind a hatalmon lévőköt támogatók a fennálló politikai rendszer alapvető normáit és eljárási módjait változatlanul akarják hagyni. Regényében Bántornyai James a nemesi liberalizmus ironikus vezéralakja, aki nagy gonddal alakított egy állatkínzás elleni egyesületet. Deák Ferenc és Toldy Ferenc liberális ellenzékiként ezért utasította vissza a mű ideologikus világképét, és előbbi ezért tartotta „orvosi lónak” (Z. Kovács, 2002: 86) a regényt. Németh László egy augusztianus kiindulópontjából nevezi a vármegye megtestesítőinek pártját diabolikusnak, míg az angyalok pártjában az új nemzedék fiataljait és Violát juttatja párttagsághoz (Veliky, 1998).

Az intelligencia és a betyár

A betyárvilág a 19. században élte Magyarországon virágkorát, amely biztosan nem maradt hatás nélkül Eötvösre. Sőt, a társadalmi banditizmus európai története is ismert volt a korabeli olvasó számára. Német nyelvterületen többek között Schiller rajzolta meg alakját, Nikolaus Lenau osztrák költőnek köszönhetően pedig egész Európa előtt vált ismertté az elmaradott magyar vidék és annak különc szereplője. A reformkor ellenzéki vezéreit különösen bosszantotta, hogy a Habsburg propaganda mindent elkövetett, hogy nemzetünket rossz színben tüntesse fel. A betyár karakter azonban sokszor kihagyhatatlan eleme lett az irodalmi alkotásoknak, gondoljunk csak az egyik Szigligeti Ede-műben felbukkanó Sobri Jóskára.

A falu jegyzője első két fejezetének ismérvei után térhetünk rá a zsványság kérdésének vizsgálatához. A legegyszerűbb különbségtételt az etika nyelvén tudnánk megfogalmazni: a normakerülő ember, tehát a zsvány és a normakövető polgár között. Éles különbséget kell tennünk azonban a zsványság két csoportja között: normaszegővé válhat valaki egyrészt presszió hatására vagy önmaga cselekvőképességén túlmutató okokból, másrészt tudatos választással, a szabad akarat teljes birtokosaként. (Természetesen a regényben a zsvány megtisztelő cím odaítélését a vérbíróság tagjai a „vox populi vox dei” elve alapján döntötték el.) A nemes bandita prototípusául a 14. században élt Robin Hood szolgált, akinek végső alakja csak a 16. században vált ideállá. A Kárpát-medencében a betyár általában a társadalmi igazságszolgáltatás, a feudális elnyomás elleni harc képviselője, amely magába foglalta a Habsburg elnyomás elleni küzdelmet is. Érdekes komparatív elemzésre ad lehetőséget, ha a történész Hobsbawm tipológiáját hívjuk segítségül, és vetjük össze azzal a képpel, ami Eötvös fejében élt. A jó ügyért harcoló „nemes Bandita” ismertetőjegyei a következők (Küllös, 1988):

- a bandita normaszegése az állami vagy helyi erőszak-apparátussal való összeütközéssel kezdődik, ezért az üldözött betyár a saját közössége szemében áldozat;

- megbünteti a rosszakat, akik a hagyományos paraszti életmód felforgatói;
- a gazdagoktól való rablás célja a szegények támogatása;
- embert csak önvédelemből és bosszúból öl;
- nem hagyja el a lokális értelemben vett közösségét, s ha túléli az üldözéseket, becsületes polgárként tevékenykedik;
- a nép csodálja és segíti;
- halála mindig árulás miatt következik be;
- a néphagyomány szerint sebezhetetlen;
- nem ellensége az uralkodónak, csak a helyi elnyomó gépezettel szemben harcol.

A magyar folklórban megjelenő „igazi betyár” ennek a képnek minden pontban megfelel, sőt még az olyan „hétpróbás gazembereket” is ehhez a képhez csiszolja, mint amilyenek Sós és Sisa Pista voltak. A regényben Viola személye adja meg a mintát, aki telkes jobbágy és ahhoz a középparaszti réteghez tartozik, amely képes lenne kitörni, ha a feudális terhek nem húznák le. A vármegyei hatalommal igazságszeretete és a törvényhez való ragaszkodása miatt ütközik össze. A municípium nem tűri el a normaszegést, ezért a tisztségviselők elpusztítják Viola vagyonát, majd őt magát és családját is. Eötvös keresztény-liberális alapállásából kifolyólag érzékeltette, hogy Viola tisztában van emberi méltóságával, és szabad lelke szétfeszítette a jobbágyság jármát. Mielőtt zsvány lett volna, erényes ember volt: önzetlen, segítőkész, bátor. Bizonyos megszorításokkal a gyilkosság után is egyenes ember tudott maradni. Sőt erkölcsösnek is mondhatnánk, hiszen a bűnözőknek is van erkölcsük. „*A »betyárbecsület« ezeknek a szabályoknak az összessége*” (Nyíri, 1988: 16). Ezek felölelik a „zsványtársadalom” mindennapi életének cselekedeteit, vagyis a tabukat, a zsákmány elosztásának módját és a besúgás tilalmát. Viola és társai nemtelen ember vagyonával nem piszkolják be a kezüket. Viola konfliktusát is ez okozza Cifrával, akivel visszahajtatja a szegény paraszt elrabolt ökrét, és akinek megígérte a halált, mert meggyilkolt egy zsidót. Tengelyiért pedig önzetlenül feláldozza magát, mert a nótárius befogadta családját és pártolta a népet.

Peti cigány megtalálja a zsványok bosszúállásának a társadalomra gyakorolt pozitív hatását: „*Legalább eszébe jut az embereknek, van még igazság is a világon, és jobban vigyáznak magukra*” (Eötvös, 1992: 55). Erkölcsi irányítúje is hibátlanul működik, és tisztában van azzal, hogy mind a földön, mind a túlvilágon el kell számolnia tetteivel. Viola tragédiáját még nyomasztóbbá teszi, hogy ha Angliában élt volna, sikeres gazda lett volna belőle. A „Zsvány” és a jobbágyság boldogulásának útjába a Werbőczy óta változatlan feudális normák állnak. Eötvös filantrópiája egy olyan társadalmi aktor tragédiájára emlékeztet, aki megérdemelné, hogy emberi és kedvező körülmények közé emeltessék fel a jog által.

Az alkotmány szerint létező osztálykülönbségeknek, a törvényhozásnak és a közigazgatási rendszernek köszönhető, hogy Viola zsvány lett. Ebből következik, hogy minden alkotmányos jog a nemességet, minden kötelesség a nemteleneket illette meg. Eötvös centralistaként a nemesi vármegyére épülő politikai berendezkedésben látta a bajok gyökerét. A korrupció bünéből és a nyers erő zsarnokságaiból keletkezett disszonanciával a municípium gyengeségére mutatott rá. Az 52 föderációból álló köztársaság igazságszolgáltatási és büntetés-végrehajtási diszharmoniját jelzi, hogy Viola eltűnhetett a törvényhatóságok elől egy másik megyébe való átköltözéssel. Ez felhívta a figyelmet arra a problémára, hogy az ország adminisztrációjában semmi egység sincs. Természetesen ebből is jól kitűnik, hogy Eötvös a centralizmus híve volt.

Völgyesi a statáriális tárgyaláson védelmébe veszi a zsványt, akivel szemben megszegtek minden jogszerűséget. A rögtönítélő bíraskodás jogáért a nádorhoz kellett folyamodnia a törvényhatóságoknak, amelyet egy évre kaptak meg; igaz, kérésre megújítható volt. Az odaítélést az tette indokolttá, ha a megyében elszaporodtak az útonállások, fosztogatások és gyűjtogatások. A gyorsított büntető-eljárás a statárium kihirdetése után két héttel lépett érvénybe, és a különleges bíróságnak három nap állt rendelkezésére az ítélet meghozatalára és végrehajtására. A halálraítéltek az akasztás előtt három órát kaptak a bünbánatra, és tetemük három napig maradt közszemlén. Az ismert haramiák közül így végezte be földi pályafutását Sobri Jóska, Vida Marci, Szilvágyi Jancsi és Babics József. A jogfosztottság érzése tükröződik Peti cigány szavaiban is, aki arra ad választ, hogy miért ijedt meg a közhatalmat képviselő pandúroktól: *„Kérem alásan, amikor csak úgy káromkodva rám fogták a pisztolyt, nem is gondolhattam mást, mint hogy haramiák”* (Eötvös, 1992: 19). Violát, az üldözött jobbágyot, aki kényszerből zsvánnyá lett, Kislaky Kálmán menti meg az akasztófától, és a vármegye áldozata Réty Ákos karjai között szenderül el. Ez a két fiatal nemes testesíti meg azt a várakozást, amelyet Eötvös a liberális eszméken nevelkedett művelt ifjúságtól várt. *„Ez a jelenet Eötvös nagy reményét fejezi ki: az új nemzedék magához öleli majd az üldözött népet”* (Sőtér, 1967: 153).

Mindig meleg, sőt meghatott Eötvös szava, amikor a nép cselekvésre képes tagjait mutatja be: *„a jóságos Liptáknét, a hú Peti cigányt ... Jancsi huszárt”* (Sőtér, 1967: 144), annak ellenére, hogy a „Zsványt” segítve sok galibát okoznak. A jobbágyfalu nyomorának szereplői ők, de a népnek, mint osztálynak a bemutatása, már disszonáns hangokat is hordoz. A generális tétlenségnek ők is szereplői, és ha nem is teljesen önszántukból, de részt vesznek Viola üldözésében. A Nyúzó által agyba-főbe veretett telkes jobbágynak viszont senki sem segít, a tömeg passzív marad. A szövegben megjelenik a természetközeli ember mitizált alakja, a pásztor (kislaki gulyás), akinek életformája szintén nem illeszkedik a társadalomba. Az immobil feudális politikai rend legtevékenyebb szereplője a periférián élő Peti cigány, aki mellel az igazság elvének következetes

képviselője. A betyárnak mindig figyelnie kellett arra, hogy elbizakodottságában vagy szorult helyzetében a népe ellen ne forduljon, mert akkor a hatóság kezére kerülhetett; ez okozta a végét Vidróczkinak, Jáger Jóskának és Geszti Jóskának is. Viola helyzete szintén megnehezül, amikor tévesen a falu lakosai őt gyanították szeretett lelkészük házának feltörésénél. Eötvös tolla még Üveges Jancsit is pozitív szereplővé változtatja a regény végére. Rácz Andort, Viola társát is a tízéves kötelező katonai szolgálat tette zsvánnyá. A kor hatályos törvényei szerint 1807-től sorshúzással töltötték be a falvakra kiszabott létszámkeretet, ami rengeteg visszaélésre adott lehetőséget. A megye és a falu vezetői ilyenkor szabadultak meg az elégedetlenkedőktől és a lokális közösségen belüli izgatóktól. Természetesen – a rentábilis szempontokat figyelembe véve – a földdel és házzal rendelkező gazdát védte a jog. Ugyanakkor Mészáros portréjának megfestésével a romantikus zsványélet utolsó délibábját is elhessegeti Eötvös. Osztályrészü a zsványoknak az éhség, a nyomorúság, a mocsok és az aljasság jutott.

A negatív típust Cifra testesíti meg, aki a bocskoros nemesség archetípusa Eötvösnél. Az író előtt nem lehetett ismeretlen a nemességgel bíró haramia alakja, hiszen Angyal Bandi Borsod vármegye egyik legnagyobb birtokú családjából származott. A bécsi haramiadarabok mintájára Balogh István írt róla dalbetétes színjátékot, amit 1812-ben mutattak be Pesten. A normaszegést Cifra szabad jogállásuként, szabad akaratból követi el. Még a zsványok szubkultúrájából is kilóg azáltal, hogy megszegi sajátos erkölcsi szabályait. Hozzányúl a tabuhoz, amikor kirabolja a parasztot, besúgja pajtásait, amivel vesztüket okozza. Amikor pedig saját érdekei úgy kívánják, tevékenységi formát vált, és beáll pandúrnak. Az iratlan nemesi alkotmány bármelyik passzusát képes felrúgni saját érdekeinek érvényesítése kedvéért. A pozitív jog mellett az isteni törvény sem tölti el rettetel. Lelkiismeretét kóros afóniára ítélte.

A regénynek van még egy diabolikus alakja, aki több mint ötven évet töltött lecsukva, és számos bűnözőt nevelt ki rabsága idején. Ezzel az aspektussal jelzi Eötvös a büntetőjogi kódex hiányát és a börtönügyek rendezetlenségét.

Epilógus

A falu jegyzője polemikus mű, amit nem bizonyít semmi jobban, mint a regény végén található felszólítás az ellenkező érvek kifejtésére. Eötvös nyílt támadást intézett a magyar társadalom boldogságát megakadályozó behemót, a vármegye ellen. Síkra szállt a polgári jogok kiterjesztése mellett. Az ember személyes szabadságának érdekében megpróbálta ledönteni a Werbőczy által állított alkotmányosság hamis biztonságot nyújtó bástyáját.

A zsványság problematikájánál releváns tényállásra hívja fel figyelmünket: a valódi „zsványok” álarcot viselnek és a színlelés nagy művészei. A vármegyében különböző tisztségeket látnak el, és ezen pozíciójukat kihasználva szegik

meg a törvényeket, rabolják ki a jogfosztottakat. Ők a Réty–Rétyné–Nyúzó–Macskaházy–Kenyházy típusú emberek, akik sokkal veszélyesebbek a társadalomra, mint Viola és összes zsványja együttvéve. Nyúzó Pál jellemzése karakteresen prezentálja ezt: „*A járásban – a gazembereket kivéve – mindenki remegett tőle*” (Eötvös, 1992: 13). Ellenképük Vándory lelkész személye, aki a liberálisok optimista emberképének megtestesítője. Benne összpontosul a humánus ember-szeretet bibliai elvárása. Valamint Tengelyi Jónás, aki a becsületesség öröjeként tűnik fel. Az olvasó feje felett pedig ott lebeg örök figyelmeztetésként Zsuzsi szavaiban a pascali metafizikai fogadás egyik alternatívája: „*De ha majd eljön a végítélet napja, és Isten ítélni fog a jók és gonoszok felett, nem Violát fogják számon kérni, miért lett zsvánnyá, hanem azoktól, akik rákényszerítették, üldözték, mielőtt vétkezett volna...*” (Eötvös, 1992: 153).

Eötvös humanizmusa prezentálja számunkra, hogy az igazságtalanságba soha sem szabad beletörődni, és az elnyomottak pártfogása örök emberi törvény. Az igazság terjesztésének velejárója a társadalom oktatása és jobbítása. A nevelés társadalmi koncepciója azt mutatja, hogy az intézmények alakulását, főképpen funkcionálását milyen mértékben meghatározza az értékrend és a kultúra, valamint hogy a társadalmi környezetben a politikai szocializációt is jelentősen érinti.

JEGYZETEK

- [1] Az adatok forrása Schlett István (1987): *Eötvös József élete*. Gondolat, Budapest. Az első fejezetben csak azon adatok származási helyét jelöljük meg lábjegyzetben, amelyek nem az előbb említett Schlett műben találhatóak. Természetesen ez alól kivételt képeznek a szó szerinti idézetek.
- [2] Szalay László, Trefort Ágoston, Csengery Antal
- [3] Dessewffy József *A Hitel című munka Taglatatja*
- [4] Hasonlóan Széchenyi Istvánhoz, Wesselényi Miklóshoz, Pulszky Ferenchez, Bölöni Farkas Sándorhoz vagy az általa tisztelt Alexis de Tocquevillehez.
- [5] Azonban ez nem kritika nélküli adaptációt jelentett Eötvösnél, mert az ír szegénység problémájára különösképpen is felfigyelt.
- [6] Eötvös József, Szalay László, Trefort Ágoston, Lukács Móric, Csengery Antal, Kemény Zsigmond, Irinyi József; egyesek szerint ide tartozott még Madách Imre, Irányi Dániel, Gorove István.
- [7] Kötelező örökvaltság és a büntetőtörvénykönyv elfogadása, céhek, ösiség, monopóliumok eltörlése.
- [8] Az úgynevezett „irányköltészeti.vita 1845-ben robbant ki, és Kelmenfy László tartotta 1846-os bírálatában *A falu jegyzőjét* az első magyar irányregénynek.
- [9] Kossuth Lajos *A kérdések leglényesebke* című írásában foglalkozik ennek a lehetőségével, amelyet a centralisták kevésnek találtak.
- [10] Eötvös számára ezen kérdés kardinális jelentőségű volt, külön írást is szentelt neki *A zsidók emancipációja* címen.

IRODALOM

- Bödy Pál (2004): *Eötvös József*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Constant, Benjamin (1997): *A régiek és modernnek szabadsága*. (fordította: Réz Pál) Atlantisz, Budapest.
- Eötvös József (1992): *A falu jegyzője*. Editorg Kiadó, Győr.
- Klanczay Tibor (szerk.) (1982): *A magyar irodalom története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Küllös Imola (1988): *Betyárok könyve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Nyíri Tamás (1988): *Alapvető etika*. Budapest.
- Schlett István (1987): *Eötvös József élete*. Gondolat, Budapest.
- Schlett István (1999): *A magyar politikai gondolkodás története*. Korona Kiadó, Budapest.
- Sőtér István (1967): *Eötvös József*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Veliky János (1998): *Eötvös József*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Z. Kovács Zoltán (2002): „*Vanitatum vanitas, maga is a humor*”. Osiris Kiadó, Budapest.